

Kolonialisme en Slavernij

Per fiets (ca. 2 uur)

Piet Heyn standbeeld
Piet Heynsplein

St. Mary's Church

Natuurhistorisch Museum
(Villa Dijkzigt)

Rotterdamse Bank
Coolingsingel 129

Stadhuis
Coolingsingel 40

Admiraliteitsmagazijn
Oostplein

Koopmanswoningen
Haringvliet 74-98 74-98

De Nieuwe Boompjes

Wereldmuseum
Willemskade

Open Monumenten Dag Rotterdam
omdrotterdam.nl

Wijnhavenpanden

Panden Parklaan

Beeldengroep

HET PARK
Euromast

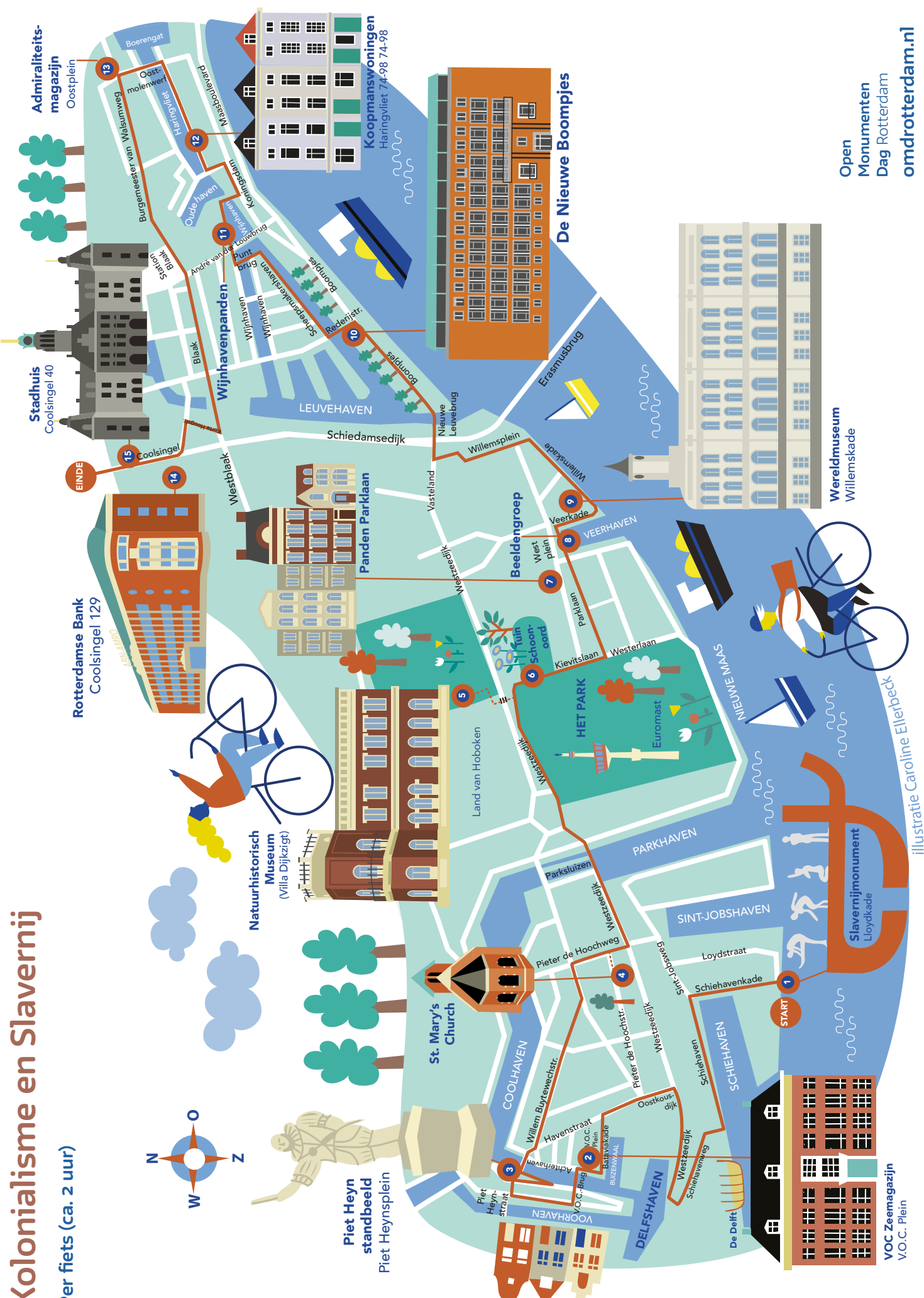
Slavernijmonument
Lloydkade

VOC Zeemagazijn
V.O.C. Plein

EINDE

START

illustratie Caroline Ellerbeck

Kolonialisme en Slavernij

Sporen van het Rotterdamse koloniale- en slavernijverleden

De meeste restanten van het Rotterdamse koloniale- en slavernijverleden, zoals pakhuizen, scheepswerven en koopmanshuizen, overleefden het bombardement op de stad niet. Een groot deel van de fysieke sporen zijn daarmee uitgewist, maar de geschiedenis zelf natuurlijk niet. De gemeente Rotterdam liet in 2019 groot onderzoek naar dit verleden verrichten. Hieruit blijkt dat er wel degelijk fysieke sporen over zijn. Een aantal van die plekken én de bijbehorende verhalen belichten we in deze route.

Start:

Slavernijmonument aan de Lloydkade, Lloydstraat 300

1. Slavernijmonument (2013)

In 2013 was het precies 150 jaar geleden dat Nederland de slavernij afschafte. Dit beeld herdenkt dat feit. Deze geschiedenis wordt gemarkeerd op een cruciale locatie, in de stadshavens. De keuze voor deze plek hangt samen met de 'driehoekshandel' waar de slavenhandel onderdeel van was. Rotterdamse schepen vertrokken met handelswaar (vuurwapens, aardewerk en sterke drank) naar Afrika, waar de lading werd geruïld tegen tot slaafgemaakten, die naar Suriname werden gebracht en daar verkocht. De slavernij en het Rotterdamse havengebied zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden. Kunstenaar Alex da Silva gaf dit werk vorm als een schip met daarop dansende figuren.

Het dient als 'brug' tussen het historische belang van deze plek en het huidige Rotterdam. Nadrukkelijk moest dit werk over de gedeelde geschiedenis én toekomst gaan: nazaten van de slavernij zijn Rotterdammers van nu

"Juist door ons gedeelde verleden is het belangrijk dat we in Rotterdam samen vooruitkijken, naar een gedeelde toekomst."

Voormalig Rotterdams raadslid Peggy Wijntuin is mede-initiator van het Slavernijmonument.

Lees haar verhaal via omdrotterdam.nl/peggy

Ga links de twee lage trapjes op en fiets naar rechts, langs de korte zijde van de Schiehavenkade. Ga voor het sportveld linksaf. Aan het einde van de kade staat een hek, daarachter ligt een werf. Voor je zie je de contouren van het replica VOC-schip 'De Delft' dat hier gebouwd werd.

VOC-schip De Delft

In 1782 werd 'De Delft' gebouwd. Het schip voer vele malen voor de VOC en WIC. Bij een zeeslag in 1797 zonk het, in 1977 werden restanten teruggevonden. In 2001 werd Scheepswerf De Delft in het Lloydkwartier gevestigd, met als doel een reconstructie te bouwen van het achttiende-eeuwse linesschip met een lengte van 63 en hoogte van 57 meter. Dit project kwam in 2018 vanwege gebrek aan financiering ten einde.

Volg de weg naar rechts en ga links. Houd op 'de vlakte' (de Schiehavenweg) rechts aan. Voorbij gebouw de Kroon zie je rechts een kleine snackbar (Riky's place). Fiets daar rechts omheen en fiets terug over de Westzeedijk (in de richting waar je vandaan kwam). Ga vervolgens links naar beneden, om bij de verkeerslichten over de steken. Steek de Westzeedijk over naar de Oostkousdijk.

Bij de kruising ga je rechtdoor, door links de Havenstraat in te fietsen (voor auto's is het hier eenrichtingsverkeer). Halverwege de Havenstraat ga je links het fietspad af. Je fietst rechtdoor, de Bataviakade op en langs het Buizenwaal. Ooit was hier een VOC-scheepswerf. Aan het einde volg je de kade naar rechts. Je staat nu aan de Achterhaven, met schuin voor de VOC-Brug, het voormalige VOC Zeemagazijn.

2. VOC Zeemagazijn (1672)

Op dit terrein was in de 17e eeuw een sloopstimmerwerf voor Oost-Indiëvaarders gevestigd. Om alle voorraden voor de bouw van de schepen op te slaan, werd dit omvangrijke pand - tevens een van de oudste gebouwen van Rotterdam - gebouwd. In 1746 bleven na een brand alleen de omtrekken staan. Het werd herbouwd, zonder de oorspronkelijke fraaie versieringen. Sinds 1875 is het Zeemagazijn een rijksmonument en onderdeel van het Beschermd Stadsgezicht van Delfshaven. Tot 1995 was het in gebruik als soda- en zeep-fabriek van Akzo: het was-middel Biotex werd hier geproduceerd. Daarna bood het tijdelijke huisvesting aan culturele instelling WORM. Inmiddels is het herontwikkeld tot woongebouw.

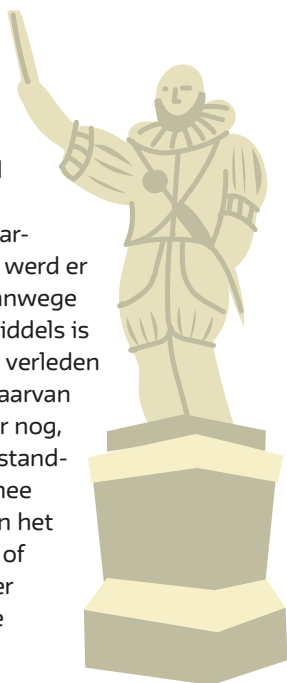

Ga links over de VOC-Brug en rechtdoor de Moutersteeg door, zodat je op de Voorhaven komt. Ga rechtsaf (dus niet de Mouterbrug over) en vervolg je weg op de Voorhaven, waarbij je Pakhuis De Dubbelde Palmboom passeert.

Ga vanaf de Voorhaven de tweede zijstraat naar rechts, naar de Piet Heynstraat. Halverwege, aan je rechterhand, zie je het geboortehuis van Piet Hein. Aan het einde van de Piet Heynstraat ga je rechts en direct linksaf, omhoog naar het Piet Heyn standbeeld. Dit beeld staat aan je rechterhand.

3. Piet Heyn standbeeld (1870)

In 1577 zag zeevaarder Piet Hein (vroeger geschreven als 'Heyn') voor het eerst het daglicht in Delfshaven aan de Piet Heynstraat 6. Het huidige pand is een replica van het origineel, dat in 1820 werd gesloopt. Vlak erachter, aan het Piet Heynsplein, zie je zijn standbeeld. Piet Hein was in zijn latere leven commandant van de West-Indische Compagnie, luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland. In 1828 werd gevierd dat Hein tweehonderd jaar eerder de Spaanse zilvervloot had veroverd, waarover het bekende liedje gaat. In 1869 werd er een standbeeld van hem gemaakt, vanwege zijn verdiensten voor Nederland. Inmiddels is er een rijke discussie gaande over dit verleden van Nederland en de geschiedenis waarvan lang niet iedereen profiteerde. Sterker nog, velen leden eronder. Straatnamen of standbeelden herinneren hieraan en daarmee rijst de vraag: moet je beelden die aan het kolonialisme herinneren verwijderen of juist laten staan en van een disclaimer voorzien, om de discussie levendig te houden?

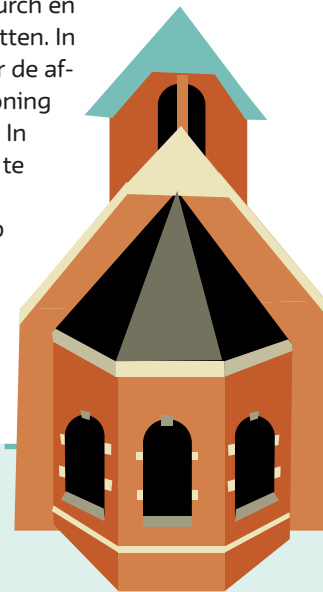

Vanaf het Piet Heynsplein ga je rechtsaf de Achterhavenbrug over. Fiets rechtdoor de Willem Buytewechstraat in. Deze fiets je uit totdat je op de kruising met de Pieter de Hoochweg komt. Op de kleine rotonde ga je rechtsaf. Aan je rechterhand ligt een grasveld, op de hoek zie je de St. Mary's Anglican Episcopal Church.

4. St. Mary's Church (1913)

Je ziet hier het kerkgebouw naar ontwerp van architect Jan Verheul, met een kleine toren en neogotische elementen. Het eerdere kerkgebouw aan het Haringvliet werd gesloopt in datzelfde jaar. Het 18e-eeuwse orgel verhuisde naar de School Hall van Eton College, waar het 'Dutch organ' nog steeds in gebruik is. De kerk is verbonden aan een belangrijke historische gebeurtenis. Rotterdamse vrouwen liepen voorop in de anti-slavernijbeweging, geïnspireerd door de Engelse quaker en filantropist Elizabeth Fry. Het Rotterdam Ladies Antislavery Committee

kwam samen in de St. Mary's Church en publiceerde verschillende pamfletten. In 1842 stuurden zij een petitie voor de afschaffing van de slavernij naar koning Willem II, die stomverbaasd was. In de hoop de beweging in de kiem te smoren belofde Willem II dat in de verre toekomst de slavernij op een voorzichtige manier afgeschaft zou worden. Wel vroeg hij de vrouwen te stoppen met hun activiteiten, om de rust in de koloniën te bewaren.

Vervolg je weg op de Pieter de Hoochweg en steek over bij de kruising met verkeerslichten aan de Westzeedijk. Ga meteen linksaf (weer bij verkeerslichten) en fiets de Westzeedijk af richting de Parksluizen. Ga de Parksluizen over en vervolg het fietspad, richting Het Park. Aan je rechterhand zie je de Noorse Zeemanskerk. Net voorbij Het Park ga je naar rechts naar beneden. Zet voor de flat (hoek Westzeedijk-Kievitslaan) je fiets op slot, loop terug richting het zebepad op de Westzeedijk en steek over. Loop naar het Natuurhistorisch Museum, dat vlak voor je ligt. Dit gebouw is de voormalige woning van Anthony van Hoboken, toen Villa Dijkzicht genaamd.

5. Villa Dijkzicht (1849-1852) en Land van Hoboken (1750-1973)

In neoclassicistische stijl werd Villa Dijkzicht ontworpen door architect Johan Frederik Metzelaar, in opdracht van de familie Van Hoboken. Anthony van Hoboken was een van de grootste Nederlandse reders die een groot deel van de Nederlandse zeilvaart overnam toen de VOC in 1799 failliet ging. Op zijn buitenplaats aan de Westzeedijk werd dit herenhuis gebouwd met rondom een door J.D. Zoicher jr. ontworpen park in landschappelijke stijl, met vijvers, lanen, een hertenkamp en moestuin. De naam dankte de villa aan het zicht op de Westzeedijk. In het gebouw is tegenwoordig 'een doodleuk museum' gevestigd: Natuurhistorisch Museum Rotterdam. Sinds 1973 is het pand een rijksmonument. Het gebied rond villa Dijkzicht werd het Land van Hoboken genoemd, naar het landgoed dat vanaf de 19e eeuw tot 1924 eigendom was van de redersfamilie Van Hoboken en maar liefst 56 hectare besloeg. Het eindigde aan de Westzeedijk.

Loop terug naar je fiets en fiets de Kievitslaan bovenlangs in. Links zie je de entree van Tuin Schoonoord.

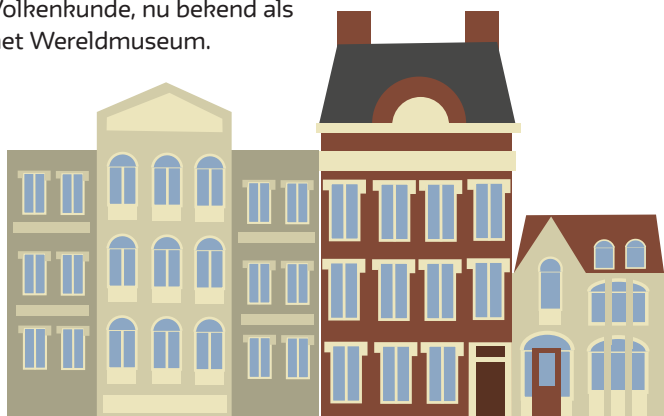
6. Tuin Schoonoord

Pal achter het Land van Hoboken lag Park Schoonoord, op een plek die tot de 17e eeuw als weiland werd gebruikt. Na indijking werden er buitenplaatsen aangelegd en ook deze plek werd een lustoord met mooie tuinen, theekeopels en oranjerieën. In de eerste helft van de 18e eeuw werd Buitenplaats Rust en Lust gebouwd, dat in 1816 de huidige naam Schoonoord kreeg. In 1860 ontwierp J.D. Zocher jr. ook hier de landschappelijke tuin. Het oorspronkelijke huis overleefde niet: in 1926 werd er op het terrein een nieuwe villa gebouwd. Het grootste deel van de tuin kwam in handen van bankier Jacob Mees, die in 1928 de boogbrug aan de Kievitslaan liet bouwen als nieuwe toegang tot het oude landgoed. Het park werd privétuin. In 1973 besloten de erven Mees om de tuin vrij toegankelijk te maken voor iedereen.

Vervolg je weg op de Kievitslaan en ga linksaf de Parklaan op. Vergaap je daar aan alle prachtige panden.

7. Parklaan

Al in de 16e eeuw hadden de Rotterdamse notabelen een buitenverblijf op deze plek, een voormalige polder. Met de aanleg van het Scheepvaarthwartier verdween het zicht op de rivier en eind 19e eeuw verrezen de kapitale villa's, waarvan de meesten aan rijke reders behoorden. Op nummer 3 zie je het huis dat voor familie Van Rijckevorsel is gebouwd, een belangrijk Rotterdams koopmansgeslacht. De laatste telg - Elie van Rijckevorsel - wijdde zijn leven niet aan de handel zoals zijn vader, maar aan de natuurwetenschap. Tijdens zijn reizen - mede mogelijk gemaakt door zijn vaders handelsgeest - verzamelde hij talloze objecten. Zijn verzameling stelde hij tentoon in het koetshuis achter de villa. Na zijn dood liet hij zijn verzamelingen na aan de gemeente Rotterdam en kwamen zij onder andere terecht in het Museum voor Land- en Volkenkunde, nu bekend als het Wereldmuseum.

Fiets de Parklaan uit en stuit op de korte zijde van de Veerhaven, waar op de stoep een vijftal beelden van bekende Rotterdammers staan.

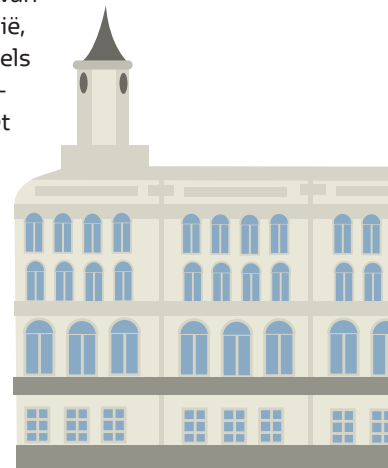
8. Veerhaven en beeldengroep

De Veerhaven dankt zijn naam aan de veerdienst van Rotterdam naar Katendrecht, die al in de 15e eeuw werd gevestigd. Dit was de enige verbinding tussen de noord- en zuidoever van de Nieuwe Maas, tot de ingebruikname van de Willemsbrug in 1878. De veerdienst was tot 1968 actief, tot het moment dat de metro de noord-zuidverbinding overnam. Langs de kade van de Veerhaven staan karakteristieke huizen, zoals de voormalig kantoren van de Steenkolen Handels Vereniging (SHV) en Van Uden. Vrijwel alle gebouwen rondom de Veerhaven zijn rijksmonument. Sinds 1990 doet de haven dienst als ligplaats voor pleziervaart en historische zeilschepen. Naast de kade zie je een beeldengroep van vijf beelden, het betreft hier Rotterdammers die in een bepaalde periode als reder, bankier, geleerde, weldoener of industrieel veel invloed hadden in en op de stad. Volgens de omschrijving zorgden ze voor 'bloei en groei'. Recente ontwikkelingen zorgen ervoor dat er aandacht komt voor de keerzijden hiervan.

Fiets het Westplein af, voorbij de haven. Ga direct rechts langs de Veerhaven, de Veerkade op. Vervolg je weg op de Veerkade en ga met de bocht mee naar links, de Willemskade op. Op de hoek ligt het Wereldmuseum.

9. Wereldmuseum (1851)

Dit is het vroegere clubgebouw van de Koninklijke Yachtvereniging. De Yachtclub stelde geschonken voorwerpen van Rotterdamse reders, wetenschappers en verzamelaars tentoon in haar gebouw, dat na het overlijden van prins Hendrik (voorzitter van de vereniging) werd verkocht aan gemeente Rotterdam. Sinds 1885 heeft het een museale bestemming. Het Wereldmuseum vertelt over culturen in het heden en verleden met etnografische objecten van verschillende culturen uit Azië, Oceanië, Afrika en Amerika. Elie van Rijckevorsels verzamelingen vormen - zoals hierboven te lezen - de basiscollectie van het museum. De collectie van kunst- en gebruiksvoorwerpen van culturen over de hele wereld groeide 'willekeurig' met voorwerpen die Nederlandse missionarissen, zeelieden, militairen en kooplieden van over de hele wereld mee brachten. In 2017 werd het museum gerenoveerd en verbouwd, om genoeg ruimte te bieden aan de vaste Rotterdamse collectie.

"In de grote panden aan de waterkant van Paramaribo woonden de rijke plantage-eigenaren. Via een trap met uitgesleten treden kwamen de tot slaafgemaakten uit Afrika aan. Het grote contrast daarvan greep mij enorm aan."

De overgrootmoeder van barones Albertine Duin-Van Lynden had aandelen in suikerplantage Tout Lui Faut

Lees haar verhaal via omdrotterdam.nl/albertine

Fiets de Willemskade af en ga op het einde naar links, naar het Willemsplein. Houd zoveel mogelijk rechts aan en fiets over de Zalmstraat tussen de Hoge Heren (zwarte toren, links) en de Maastorenflat (rechts) door. Via het fietspad ga je omhoog en rechtsaf, naar de kruising met de Erasmusbrug. Steek bij de verkeerslichten over en ga rechtdoor richting de Boompjes. Je fietst over de Nieuwe Leuvebrug. Op de Boompjes steek je bij de eerste mogelijkheid over naar links, naar de Rederijstraat. Voor de Rederijbrug over de Scheepmakershaven lag aan de linkerkant de voormalige scheepswerf van de VOC.

10. Het Oost-Indisch Huis (1625 - 1689) en De Nieuwe Boompjes (1950)

In het begin van de zeventiende eeuw ontstaat De Boompjes, wanneer het grondgebied van de oude stad richting de Maas wordt uitgebreid. In de zogenaamde 'Waterstad' tussen Maas en Blaak ontwikkelen havenactiviteiten. Veel bedrijven vestigen zich hier en de Wijnhaven en Scheepmakershaven worden aangelegd. De nieuwe wandelpromenade krijgt een dubbele rij lindebomen en richting het water worden wilgen geplant. Vanwege al dit groen wordt de promenade in de volksmond 'De Boompjes' genoemd. Het Oost-Indisch Huis was in het vooroorlogse Rotterdam een prominent gebouw aan de Boompjes. Oorspronkelijk diende het als kantoor en pakhuis van de Rotterdamse kamer van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC).

Na de opheffing van de VOC in 1798 krijgt het een nieuwe functie als Rijks Entrepotgebouw. Bij het bombardement op Rotterdam werd dit stadsdeel verwoest. Het voormalige bijkantoor van De Nederlandsche Bank - nu De Nieuwe Boompjes genaamd - was het eerste gebouw na het bombardement van 1940 dat aan de Boompjes werd gebouwd in 1950, naar ontwerp van architect Zwiers in traditionalistische stijl. Sinds 1990 is het bankgebouw gemeentelijk monument, tussen 2011 en 2016 werd het pand grondig gerenoveerd.

"Deze plek aan de Boompjes is verbonden aan een Rotterdamse geschiedenis die verklaart waarom ik hier ben, als vrije nazaat in de diaspora én als Rotterdammer"

Nyanga Weder is geboren Rotterdammer van Afro-Surinaamse afkomst

Lees haar verhaal via omdrotterdam.nl/nyanga

Over de Rederijbrug ga je rechtsaf de Scheepmakershaven op. Fiets door tot het einde, waar je voor The Red Apple naar links gaat, de Wijnbrugstraat in. Vervolg je weg over de Puntbrug, de Wijnhaven over. Ga daarna direct rechtsaf de Wijnhaven in en onder de André van der Louwbrug door. Links zie je voor het Witte Huis een aantal oude koopmanswoningen.

11. Wijnhavenpanden (18e eeuw)

Acht koopmanswoningen uit de 18e eeuw zie je aan de Wijnhaven in Rotterdam. De nummers 13, 15 en 21 staan op de rijksmonumentenlijst. De straatwand aan de Wijnhaven - waar ook het Witte Huis staat - werd als een van de weinige plekken gespaard bij het bombardement van 1940.

Bij het Witte Huis ga je rechts de brug over. Met de fiets in de hand loop je over de stoep en direct links, om de Koningswerf heen. Vóór de Spanjaardsbrug ga je rechts naar Haringvliet, waar je ook verschillende Koopmanswoningen ziet.

12. Koopmanswoningen Haringvliet 74-98 (1700 - 1725)

Aan het Haringvliet staan elf rijksmonumenten uit het begin van de achttiende eeuw: de enigen in deze buurt (Haringvliet en de Boompjes) die het bombardement van 1940 overleefden. Het Haringvliet was van oorsprong een stadsvest (1575) en werd een nieuwe haven. Het werd de haven waar schepen van de Admiraliteit van Rotterdam werden bevoorraad. Rond 1700 verhuisden de haringvissers die er actief waren naar de Zalmhaven. Vermogende Rotterdammers trokken van de Hoogstraat naar de Boompjes en het Haringvliet. Zij lieten grote koopmanshuizen bouwen, waardoor het ook wel 'Rijkelui's Haringvliet' werd genoemd. Een van de eerste bewoners was Vice-admiraal Witte de With, die in 1641 een huis aan de Zuidzijde kocht. In 1894 woonde havenbaron A.G. Kröller op nummer 94

Vervolg je weg over het Haringvliet en ga linksaf de brug over. Je rijdt nu op de Oostmolenwerf. Rechts zie je het Boerengat, waar de VOC vanaf 1689 een grote scheepswerf had. Aan het einde van de Oostmolenwerf kom je op het Oostplein. Op dit plein stond het Admiraliteitsmagazijn.

13. Admiraliteitsmagazijn (1662)

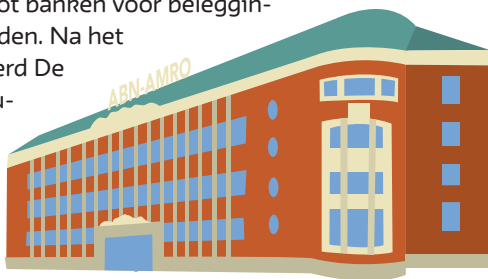
De Admiraliteit voerde tussen 1588 en 1799 het bewind over zeezaken van de Republiek der Verenigde Nederlanden, waaronder het begeleiden van handelsschepen en het innen van belasting op die handel.

Zie je de rode streep op het plein? Daar stond tot 1940 het Admiraliteitsmagazijn. Voor de goederenopslag bouwde de Admiraliteit in 1662 een flink gebouw op de hoek van het Oostplein en de Nieuwe haven. De gevel ervan was gericht naar het Oostplein. In 1823 vertrok de Admiraliteit uit Rotterdam en fungeerde het pand als een kazerne voor de mariniers, tot 1940. Toen werd het verwoest, bij het bombardement op de stad. Nu is het enige tastbare deel ervan de bovenzijde van de poort, rond de voormalige hoofdentree. Een boogvormig element van hardsteen, met daarin een wapen van de Admiraliteit, werd in de zuidingang van metrohalte Oostplein geplaatst in 1982, op de plek van de vroegere ingang van het magazijn.

Steek op het Oostplein twee keer over om linksaf te slaan. Ga de Burgemeester Van Walsumweg over, fiets onder de Kubuswoningen door en passeer station Blaak. Ga alsmar recht door tot je aan je rechterhand de Korte Hoogstraat ziet. Ga hier rechts. Links zie je het Schielandshuis (1665). Loop vooral even de binnentuin in via het hek achter de slagboom, of via de entree aan de Coolsingel. Voorbij het Schielandshuis ga je links de Bulgersteyn af, naar de Coolsingel.

14. Rotterdamsche Bank (1949)

Op nummer 129 van de Coolsingel zie je een groot gebouw waarin tegenwoordig boekhandel Donner huist. Dit was het pand van de Rotterdamsche Bank - ontworpen door architect H. F. Mertens in modern-traditionalistische architectuur en met een bewuste monumentaliteit, passend bij de wederopbouwfase van de stad. Het eerdere bankgebouw van de Rotterdamsche Bank ging verloren tijdens het bombardement en stond aan de Boompjes 77-81, ooit het epicentrum van de Rotterdamse koloniale handel. Rotterdam maakte toen een ongekende groei door waar heel de stad - van bakkers die de schepen bevoorraden tot banken voor beleggingen - van profiteerden. Na het bombardement werd De Coolsingel het nieuwe hart van de wederopbouw in Rotterdam, als zaken- en winkelcentrum.

Steek de Coolsingel over, sla rechtsaf en fiets over het brede fietspad naar het Stadhuis, dat je aan je rechterhand ziet liggen. Steek over om dichterbij te komen. Kijk vlak voor de entree omhoog: de meest linker kop in de gevel - boven het balkon - is dat van Johan van der Veeken.

15. Stadhuis (1914 - 1920) en Johan van der Veeken (1549 - 1616)

Het stadhuis aan de Rotterdamse Coolsingel is een van de weinige gebouwen in het centrum van de stad dat het bombardement van 14 mei 1940 doorstond. Het werd ontworpen door Henri Evers in een beaux-artsstijl. Sinds 1997 is het gebouw een rijksmonument. In de tijd dat het Stadhuis werd ontworpen en gebouwd, werden er beeltenissen opgenomen in de gevel van belangwekkende Rotterdammers. Johan van der Veeken (1549 - 1616) was er daar één van. Hij was een reder en de rijkste koopman van de stad, die als bankier en geldschietter fungeerde voor onder andere de Staten-Generaal, Staten van Holland en Johan van Oldenbarnevelt, met wie hij bevriend was. Hij had een belangrijke invloed bij de oprichting van de VOC-Kamer Rotterdam en behoorde tot een van de eerste bewindhebbers. De discussie zoals omschreven bij het standbeeld van Piet Heyn is ook hier actueel.

Einde

We zijn nu aan het einde gekomen van deze route over het koloniale en slavernijverleden van Rotterdam. Wil je meer lezen over de zichtbare sporen hiervan in de stad? Lees dan het artikel van Pauline K.M. van Roosmalen, 'Een ander Rotterdam, sporen van het koloniale verleden in architectuur en stedenbouw', opgenomen in het boek: Het Koloniale verleden van Rotterdam door Gert Oostindie (2020, Uitgeverij Boom).

